

*Közép-Európa lélektana: egy normatív program**

STACHÓ LÁSZLÓ

Amellett, hogy a konferenciakiírás – „Közép-Európa–Európa közepe?” – már-már inherensen magában foglalja azt a kérdést, vagy talán szorongást, mely Közép-Európa (Mitteleuropa) valamiféle központi szerepére utal (Zentraleuropa), komoly metodológiai kérdéseket – ti. miként határozzuk meg? – s tudományfilozófiai problémákat is – lehet-e egyáltalán ilyenről beszélni tudományos értelemben? – fölvet. Egy pszichológiatörténettel foglalkozó előadás, mint ez, viszont nemcsak e tudományfilozófiai kérdések révén kapcsolódhat egy filozófiai konferenciához, hanem szorosabb értelemben vett témája révén is. A lélektan történetéből kihámozható tanulságok képesek ugyanis rámutatni a pszichológia filozófiai – ismeretelméleti – gyökereinek egy figyelemre méltó mozzanatára (lásd majd lentebb a **visszatérő témák** problematikáját): azt hangsúlyozzák, hogy az egymásra következő korok tudományos kérdésfölvetéseiben a megismerés egymást soha meg nem haladó, hanem csak kiegészítő, mindig újra s újra megjelenő dimenziói bukkannak fel (Watson 1967). Érdekes implikációi lehetnek ennek a tézisnek a tudományt művelő közösség számára: az aktuálisan vezető szakmai trendek közötti biztos navigálást, tájékozottságot kitüntetett szakmai erényként emeli ki e koncepció azok számára, akik kívül esnek a „trendiktátorok” körén.

Érvek mellett, hogy van értelme közép-európai pszichológiáról (vagy tudományról) beszélni

Könnyen gondolhatjuk számtalan tudománytörténeti munka, tankönyv olvasásakor, hogy a tudománytörténet-írás gond nélkül megelégszik legnépszerűbb, linearitást, fejlődést sugalló, a körvonalatlan homályból a maradéktalan megoldások, rend s világosság felé igyekvő tudomány sémáját éltető gyakorlatával. Ez a természettudományok kuhni fejlődésteóriájából is lazán következő – az új tudományparadigmák oly módon haladnak meg elődeiket, hogy nemcsak az előző paradigma központi kérdéseire, hanem eddig szőnyeg alá söpört problémákra is képesek volnának válasszal szolgálni –, mindig előre mutató fejlődésbe vetett hit mutatkozik meg a legtöbb pszichológiatörténet-tankönyvben is, melyek fiatal

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Pléh Csabának megjegyzéseiért, tanácsaiért; Stachó Ádámnak a dolgozat elkészítésében nyújtott technikai segítségéért.

tudományunk történetét nem ritkán átfogó, egységes, sőt, egyetemes elméletek logikus egymásra következésének vagy egymásra épülésének sorozataként állítják be. Az egyetemes, végső megoldásokban való naiv hit ugyancsak könnyen ered ebből a „centralizált” fölfogásból. A tudomány effajta egységes koncepciója egyértelműen fölöslegessé teszi a tudománytörténész számára, hogy regionális tudomány(ok)ról beszéljen. Nemigen beszélhet így jellegzetesen közép-európai tudományról sem – s itt be is fejezhetné előadását. Ennyivel mégsem ússza meg. Az egységes végső válaszokat ugyanis nem (csak) azért keressük hiába, mert a tudósok mindig új és új fölfedezetlen szeleteket hódítanak meg a világból, hanem – egyszerűen – mert a tudománytörténet során nézőpontjaik is változhatnak. Ezek pedig lehetnek szinte soha nem egymást kizáró, vagyis az igazságot illetően perdöntő vonatkoztatási állások. A tudomány kronologikus előrehaladását tehát nem föltétlenül egy-egy vonatkoztatási rendszeren belül előremutató vonulatok jellemzik, hanem esetenként épp e nézőpontok váltásai. Én Robert Watson felfogását pártolom a pszichológia előrehaladásának értelmezésében (Watson 1967; lásd még Pléh 1998b és Pléh 2000); szerinte a pszichológiának visszatérő témái vannak: az egykor komolyan elavultnak tekintett kérdések újra és újra visszakérülnek a tudomány központi áramába. Olyan örökzöldekre gondoljunk most, mint a múlt századi kísérleti introspekciós lélektanban központi szerepet kapott, majd „utódaí” által hosszan száműzött, napjainkban újra sláger belső képek kutatása; az alaklélektan vizuális szerveződéssel kapcsolatos, ma ismét igen központi problematikája, vagy az emlékezetkutatásban néhány évtizedre elfeledett, s a hetvenes évektől fogva máig aktualizált bartletti emlékezetfölfogás, mely a visszaemlékezéseinkbeli koherenciateremtés s a memóriabeli sémák problematikáját emeli vissza a mai kutatásokba¹. Watson koncepciójában ha a pszichológiai elméletalkotás mindig egy és ugyanazon **hozzaállásbeli előírás-pár-lehetőségek** közül választhat, a lelki működés nem egymásnak ellentmondó, hanem sokkal inkább egymást kiegészítő változataiból „válogat”, melyek – hacsak nem kizárólagossággal kezeljük azokat, vagyis nem mint részleteket megvilágosító „reflektorfényt” – idővel sem fognak hamissá változtatni semilyen elméleti számvetést. Ilyen előírás-párok volnának az objektívizmus–szubjektívizmus, az empirizmus–racionalizmus, a statikus–dinamikus hozzáállás-pár, a statikus–fejlődéselvű leírás, a magyarázó attitűd–megértő attitűd (esetleg: pozitívizmus–hermeneutizmus), s talán a biológiailag adott–társadalmilag formálódó – s így tovább – dichotómiái. „...*Watson szerint a lineáris szembenállások pólusai sosem képesek a másik végpontot legyőzni vagy megsemmisíteni. Ezek a preskripációs párok kétségkívül nem a lineáris tudományfejlődés eszméjét követik: nem találunk olyan helyzetet, ahol az egyik pólus győzne a másik eltűnése mellett. Az emberi létbehezhet néhány kategorikus, történelmetlen dilemmáját hivatottak képviselni.*” (Pléh 2000, 36.)

Késspénzre fordítva: mi nem **kutatjuk**, hanem **csináljuk** a pszichológiát. Ebben a fölfogásban már biztosan lehet értelme beszélni regionális tudomány(ok)ról, vagy – ahogy mindjárt tenni fogjuk – közép-európai pszichológiáról.

Fontos mozzanat itt másrészt a tudomány kulturális meghatározottságának problémája. A paradigmaváltásokat – egyebek közt éppen a fentiekből következően is

¹ Az újra megtalált bartletti hagyományról lásd Pléh Csaba (1998b) írását.

– nem mindig logikai szigorúságú „belső” szükségek, hanem akcidienciális és „külső” események vagy **status quo-k** magyarázhatják. E ponton egy kifejezetten közép-európai lélektanra utalhatunk, a pszichoanalízis keletkezésére: számtalan elméletirő magyarázza a freudi tanok kialakulását az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjainak társadalmi körülményeivel, vagy – még inkább – a hanyatló birodalom **lélektani** állapotával, egy intellektuálisan pezsgő, sok-sok kulturális háttérrel s eszmei hatást egybeolvasztó, ám reményvesztett, sőt, romlott s „dekadens” atmoszférával (lásd például Erős 1986, Antall 1987). Ugyancsak ide utal a pszichoanalízis egy napjainkban egyre többet hangoztatott és kutatott kérdése, e paradigma – mind mint elmélet, mind mint módszer – kultúrafüggőségének problémája. Jól mutatja sok mai pszichoanalízis-bírálat, ill. kultúráközi vizsgálat (például a japán pszichoanalízis igen sajátos elméleti [] helyzetéről lásd Fülöp 1999 dolgozatát), mennyire helyhez – pontosabban társadalom-, ill. kultúraszerveződéshez – kötött lehet egy elmélet; ez szinte megcsúfolja a központi irányt tételező lineáris tudományfejlődés-téziseket.

Így a tudományos **tények** keletkezési mintázatai is lehetnek nem is csak elmélet-, hanem egyenesen kultúra-, sőt politikafüggők. Mérei Ferenc példája kívánczik ide. Mérei, mind politika vezette saját sorsát tekintve, mind személyes kapcsolati mintái ihlette kutatási témáit – sőt, eredményeit – értékelve, prototipikus közép-európai pszichológusként jelenik meg előttünk: „...amikor a negyvenes évek oktatási reformjainak aktív politikus vezetője kegyvesztetté vált és még börtönbe is került, saját példájából két fontos dolgot tanult meg a közép-európai tudós helyzetéről. Először is az élel és a hatalom ingatag jellegét, a külső és a belső körök közötti állandó váltásokat, ami azután a hatalom és a valódi emberi csoportok közötti kapcsolatok mérlegeléséhez vezetett nála. Egy olyan elmélet és gyakorlat következett ebből, mely központi szerepet tulajdonít a spontaneitásnak, valamint a tudományos elemzés szintjén a spontán csoportformálódásnak.” (Pléh 1998c, 87.; Erős 1995 nyomán)

A lélektan – s a legtöbb tudomány, természettudományokat is ideértve – elméleteinek motívumait tehát nemcsak a megelőző nagy paradigmákhoz kapcsolódó ideológia- s módszertanai adják meg, hanem ott vannak a háttérben a kultúrhistoria – ha nem is föltétlenül logikai szükségszerűséggel jelenlévő, ám legalább „asszociatív”, sokszor nyomon követhetően ötletadó – mozzanatai. Nem lehetetlen – s látni fogjuk, talán nem is haszontalan – feladat megkeresni Közép-Európát a lélektan világtatásán.

Keressük meg Közép-Európát!

Persze még mindig kérdés, hogy a pszichológia – mint tudomány – tekintetében **valóban** beszélhetünk-e közép-európai specifikumokról, arról, van-e közép-európai pszichológia; de az sem érdektelen, miért keressük ezt. Van ugyanis a lázas Közép-Európa-keresésben egy jellemző szorongásos mozzanat. Filozófusok és történészek

2 Erős Ferenc itt – részben William M. Johnston nyomán – a barokkra s az ellenreformációra, a jozefinizmusra s a „*leibniz-i-bebarti rendszerre*” hivatkozik, majd a múlt század második felében föllépő „*második, azaz »osztrák felvilágosodásra«*”, mely „*magába szívtá a kor uralkodó liberalizmusát és pozitivistá tudományosságát – anélkül azonban, hogy az »általános világrend« statikus képletét megkérdőjelezte volna*” (Erős 1986, 26.).

gondolkodtak arról a mostani konferencián, kik tartoznak e körbe (Közép-Európába), és arról is, kinek fontos ez egyáltalán. Vajon rendeznek-e hasonló Közép-Európa-konferenciákat Belgrádban, Temesvárt, Bukarestben, Ústí nad Labemben, Lódzban, vagy esetleg Lvovban, netán Bécsben? A most jelenlévő filozófusok hovatarozást s útkeresést kérnek számon mindannyiunkon. Majd mindannyian bizonytalanok vagyunk – s itt úgy tűnik, nemcsak jövőnkbeli hovatarozásunkkal, de múltbeli eredményeinkkel is kapcsolatban.³

Ez a bizonytalanság rögtön egy jellegzetes **közép-európai lélektani** – nemcsak pszichológiai, hanem a(z) önmagában ezzel az attitűddel is bátran meghatározható) **közép-európai lélekről szóló** – mozzanatot rejt. Vannak-e önálló és mindenütt elismert, esetleg akár követett hagyományaink? Vagy – nem kertelve tovább: – a tudomány perifériáján voltunk-e majd mindig, s kerestük eszeveszetten saját tradícióinkat? Szerintem a pszichológiatörténetnek van mondanivalója Közép-Európa e „lélektanához”, s nem is csak leíró-sajnálkozó módon: hazánk s közös sorsú szomszédaink pszichológiatörténetének java sajátos tudományos magatartást körvonalaz nekünk a jövő felé tekintve is – ezért lesz most **normatív** e program –, mely éppannyira lehet boldog-boldogtalan következménye Közép-Európa majd mindenkori periféria voltának (a hagyományvesztés és az ütemhátrány; a „Mitteleuropa–Zentraleuropa”-problematika), mint eszmei, kulturális olvasztótégely szerepének (a szintetizáló attitűd). Az előadás további részében megpróbálok **összegyűjteni és fölvázolni azokat a gyakran kutatási eredményekként megjelent tanulságokat, melyek bár jórészt a magyar pszichológia történetében lappangtak, érvényesek s időszerűek lehetnek egész „Közép-Európa” számára.**

Kétféleképp kereshetjük meg Közép-Európát. Kijelöljük például a valamilyen előre meghatározott szempontok által közép-európainak gondolt országokat, s megnézzük, van-e közös pont pszichológiájuk történetében. De választhatjuk azt is, hogy előbb megnézzük, van-e kifejezetten közép-európainak tartott mozzanat a pszichológiában, és ez alapján definiáljuk a régiót. Én kevert megoldás mellett döntöttem – maguk a szempontok sem egész „diszjunktak”. De végig Magyarország lesz a fókuszban, s az itt tárgyalt jellegzetes pszichológiatörténeti mozzanatokot keressük majd „politikai-térképi” közelségünkben. Végül, s valamelyest ez is a normativitáshoz tartozik, részben mi magunk határozzuk meg Közép-Európát.

„Geográfiailag” közép-európai iskolák

A hét–nyolc évtized után napjainkban újra hivatkozott alklélektani szemléletet (gondoljunk itt a belső képek, vagy a fölülről lefelé, az elemeket az egészsleges struktúrák elsődleges tudásából s percepciójából fölépítő tudásszerveződés koncepcióira) jellegzetesen európai iskolák képviselik: az amerikai behaviorizmus

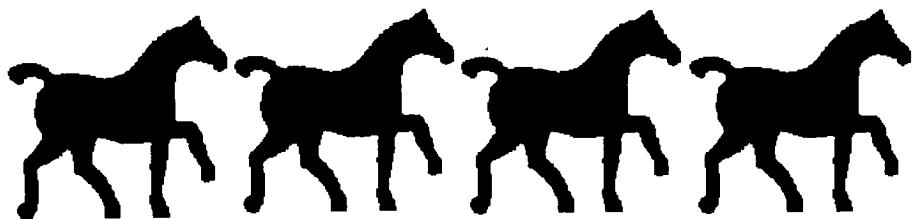
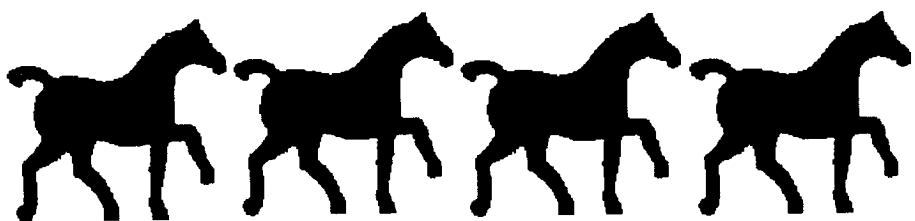
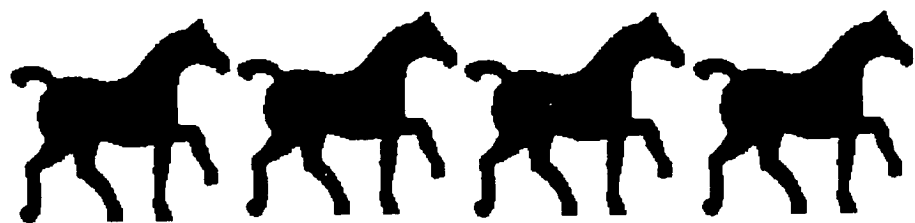
³ Ugyanezt tükrözheti a lélektanban a kifejezetten nemzeti (magyar, szlovák, szerb, román és romániai; sőt, közép-európai) pszichológiatörténettel foglalkozó írások egyre növekvő száma az utóbbi egy-két évtized során. Elég egy pillantást vetni az Irodalomjegyzékünkben szereplő munkák dátumaira.

technokrata ízű egzaktágával szemben megjelenésének elsősorban a századvégi német világ szellemi térképe adott karakterisztikus alapot.

Az Osztrák–Magyar Monarchia vonzásában legalább három Gestalt-iskolát (vagy legalább a gestaltos szemlélet iskola-elődjeit) számolhatunk. Közülük a grazi és a páduai[–trieszti] iskolákat állítom szembe központi problémájuk szerint. E közép-európai iskolák központi kérdése az volt, konstruktív, aktív produkciós folyamat-e az egészpercepció, vagyis egy belső lelki tartalmat – a brentanoi terminológiában: – **intencionáló** mentális aktusként tekinthető-e, vagy éppen sokkal direkter és automatikusabb, elsődlegesebb, mentális erőfeszítés nélkül történő működés a formai minőségek, egészek észlelése.

Az alaklélektani gondolat egy útkezdő kilométerköveként aposztrofálhatjuk az első osztrák kísérleti pszichológiai laboratórium megalapítója, Alexis Meinong indította grazi aktuspszichológiai (a lélek belső **aktusait** központba helyező, leíró) iskolát. A grazi Meinong és Vittorio Benussi koncepcióiban bár automatikusan emelkedik ki az érzetadatokból a formai minőségek egy része, más érzetadatoknál – Meinong példaként a háromszög képzetét hozza – ez a formakiemelés aktív erőfeszítés, produkciós folyamat terméke (Pléh 2000, 303., 368.). (A Wertheimer, Köhler, Koffka nevei fémjelezte „központi”, berlini Gestalt-iskola ezzel szemben az egészséges szerveződés nem produkciós-folyamat-alapú, hanem elsődlegesen adott voltát, automatikus és direkt hatását hangsúlyozza.)

A trieszti pszichológus, Gaetano Kanizsa vizsgálódásainak fókuszában az észlelésbeli következtetések szerepének meghatározása áll. Kanizsa elképzelésében a **pregnancia**, a szervező erők fölülkerekedhetnek a tudásalapú feldolgozáson. A másodlagos szerepű belső **logikai–intellektualisztikus** magyarázat felett az automatikusan megjelenő szervező erők győznek például abban a demonstrációban, amikor a letakaró négyzet alatt hirtelen egyetlen – esetleg megnyúlt – lovat lát a kísérleti személy (Pléh 2000, 374.; Kanizsa 1979 nyomán):



Egy **eszmetörténetileg** is közismerten közép-európai lélektan: a pszichoanalízis

Előbb utaltam már rá, hogy a pszichoanalízis körüli kurrens viták jó része arról szól, mennyiben tekinthető elavultnak, a mai ember számára használhatatlannak a módszer. A már említett Fülöp Márta-tanulmány (Fülöp 1999) pedig a helyi társaslélektani viszonyokat jól tükröző „eretnek” – s ezért Freudnál kegyvesztett – japán pszichoanalízisről ad a tudományelmélsz számára is tanulságos képet. A már számtalanszor lefuttatott s már-már naivnak tűnő, ám ismételten fellángoló parázs pszichoanalízis-viták (meghaladott-e a hermeneutikus attitűd, vagy tekinthető-e a pozitivistá út melletti alternatívának?)⁴ is egyfajta parcialitás tanúi: azt hangsúlyozzák, olykor mennyire nehezen ismerhető el egyedülállónak s egyetemesnek egy paradigma.

A pszichoanalízis implicit világképe – melyben a racionalista s „szervezett” emberképet az ösztönei, vágyai, „érdekei” irányította kiszámíthatatlan emberrel helyettesíti, a tudományba „hivatalos úton” beemeli a beteget (például azáltal, hogy a lélektan általános törvényeit a kóros folyamatok megismerésén keresztül tárja föl)⁵, s „*rossz közérzetről*” beszél a kultúrában, ösztöneink kényszerű szublimációjáról – a Monarchia végnapjainak atmoszférája, a szétesés előtt álló birodalom **lélektanára** rímel. Ott van azonban kialakulásában a századvégi–századeleji bécsi zsidó középosztály átható kulturális háttere is.

A pszichoanalízis nemcsak a Monarchia-alkony Bécséhez kötődik. Freud első találkozásától Ferenczi Sándorral, 1908-tól legalább Ferenczi haláláig, 1933-ig, de akár az évtized végéig, az Anschluß és a háború tájáig markáns s nem kevésbé meghatározó **couleur locale**-lál bíró pszichoanalitikus hagyományt tudhat magáénak Budapest is.

Rövid analízist szeretnék most adni a pszichoanalízis mind fogantatásában, mind későbbi sorsában jellegzetesen közép-európai budapesti iskolájáról.

Egy közép-európai pszichoanalitikus iskola történetének tanulságai

A pusztá történeti elemzés világossá teheti mindannyiunk számára, mennyire erősen összefonódott a budapesti iskola sorsa a politikával. Igaz ez a többi közép- (vagy kelet-) európai pszichoanalitikus irányzatokra is. A német, az osztrák, az orosz iskolák sorsa éppúgy a politika függvénye volt; a magyar pszichoanalízis esetében azonban a politikai befolyás egy sajátos, szoros értelemben vett közép-európai mintázatra hívja föl a figyelmet.

1914 előtt, a budapesti iskola legkorábbi történeti szakaszában a politikaközeli kultúrkörök elzárkóztak a pszichoanalitikus tanok elől, s ennek nem pusztán a

⁴ Lásd például: Radics 2000.

⁵ Vö. Pléh 2000.

⁶ Vigyázat, csalog. Természetesen más az a Közép-Európa, amit a pszichoanalízis kialakulásával hozok összefüggésbe, s más az, aminek szellemiségét vélem megnyilvánulni a budapesti iskola későbbi történetében. Az első a középeurópaiságot a Monarchia szellemiségével hozza összefüggésbe, a második egészen máshonnan – a budapesti iskola tudományelméleti attribútumaiból – kiinduló meghatározás.

konzervatívizmus lehetett oka – ott van az elutasítás hátterében a bécsi iskola liberalizmusával szemben baloldali s egyház-, ill. vallásellenes attitűdökkel viseltető budapesti szemléiség.⁷ Ferenczi egyetemi habilitációját is megakadályozták.

„Kétségtelen és vitathatatlan tény, hogy a pszichoanalízis korai és nagyhatású megjelenése idején, majd a második világháborúig ivelő fejlődése során hazánkban mindig a haladó társadalmi törekvések rokonszenvét élvezte, és mindig a hivatalos tudomány ellenszenvének tárgya volt.” (Pataki 1977, 569.) S amint Harmat Pál megjegyzi, „ez a fajta ellenállás egyébként jól beleillett a huszadik századi magyar eszmetörténetnek abba az általános irányzatába, hogy a szellemi megújodást jelentő irányzatok a huszadik századi Magyarországon mindig a hivatalos körökön kívül, sőt azok ellenére jöttek létre: nem volt kivétel ez alól a mélylélektan sem.” (Harmat 1995, 99.)

Hasonló mintázatot mutat a későbbiekben a szlovákiai pszichoanalízis-recepció; ott elsősorban az egyház körei szegültek a „tanok” ellen. Érdekes ugyanakkor megemlíteni, más, egyenes szálon is kapcsolódott a kialakuló szlovákiai pszichoanalitikus élet a pesti iskolához – a Lóránd Sándor neve fémjelzte kassai pszichoanalitikus kör megalakulása révén (Bžoch 2000). A szlovák lakosság körében azonban a katolikus egyház kritikájának volt a legnagyobb s legtartósabb hatása, „...ami a harmincas években Alexander Spesz nihil obstat jelzést kapott írásai révén nyert bebocsátást a templomba [...] Ez a tudományos szempontból messzemenően a korszerű morálteológiai érvelésre támaszkodó kritika emocionális indíttatását tekintve erősen magán viselő antiszemizmus, az antifeminizmus és számos más, a »hétkétnapi tapasztalatokra« és az »egészséges emberismeretre« hivatkozó előítélet nyomai.” (Bžoch 2000, 194.)

A pszichoanalízis szembekerülését a katolikus egyházra erősen támaszkodó államhatalommal természetesen a freudizmus zsidó bélyege s későbbi mozgalmár hangulatú polgári radikalizmusa is mind jobban erősítette.

A Tanácsköztársaság kultúrpolitikai páfördulása a budapesti egyetemen szerzett világelőként egyetemi katedrát a pszichoanalízis – Ferenczi – számára. Bár Ferenczi maga szkeptikusan vélekedett a marxizmusról, egyetemi képviselővel jelentős társadalompolitikai befolyást remélt a nevelésügyi reform iránt is elkötelezett pszichoanalízis számára (Harmat 1995, Vajda 1995, Pléh 2000).

A Horthy-korszak kezdetén ismét a zsidó pszichoanalízis kérdése kerül előtérbe – nem kis mértékben a Tanácsköztársaság politikai s kultúrszociológiai viszonyainak hatására. Ferenczit nemcsak egyetemi katedrájától fosztják meg, de a Magyar Királyi Orvosegyesület is kizárja tagjai sorából (vö. pl. Antall 1987, Harmat 1994, Harmat 1995). A – mindenesetre csak leginkább burkolt – antifreudizmus ekkor nem elhanyagolható részben az érezhető s növekvő kommunizmus- és zsidóellenesség egyenes következményeként tekinthető. A húszas évek sztálini fordulatának hatása azonban magát a pszichoanalitikus mozgalmat is ideig-óráig szembeállítja mind a kommunista pártokkal, mind a marxizmussal. Mégis jelen van itthon a marxizmus s a pszichoanalízis között hidat építő freudomarxista mozgalom, melynek – számos tanulmánya, dolgozattöredéke révén – József Attila az emblematikus képviselője, s

⁷ „Ferenczi egy Freudnak írt levelében úgy vélte, hogy a következetesen végigvitt pszichoanalízis kiküszöböli a teológiát. [...] Ferenczi (...) egyértelműen »a vallásérköltési nevelésre« tiltott, amikor azt állította, hogy a neurózis és a hipokrita egoizmus a dogmákon alapuló, az ember igaz pszichológiáját figyelembe nem vevő nevelés végeredménye.” (Harmat 1995, 99.)

legfontosabb orgánuma a kolozsvári **Korunk** folyóirat (Harmat 1994, Harmat 1995). Ferenczi halála, 1933 után, s kifejezettebben majd később, a zsidókat érintő fokozatos politikai korlátozások idején csökken csak az iskola aktivitása; a háború előtt és alatt emigrál külföldre, leginkább Angliába, Amerikába vagy Franciaországba a budapesti iskola java: Bálint Mihály és Bálint Alice, Rapaport Dezső, Alexander Ferenc, Melanie Klein, Radó Sándor vagy Grunberger Béla (ld. Harmat 1995).

A megszakadt fonál közvetlen a háború utáni három–négy esztendőben szövődik újra. Az 1945–48-49-es rövid időszak friss szellemi légköre lelkesen aktivizálja a magyar pszichológiát, s ezt a néhány esztendőt a történetíró Harmat Pál a budapesti pszichoanalízis „második virágkoraként” aposztrofálja (Harmat 1995). Ekkor Hermann Imre az iskola vezéregyénisége. A pszichoanalízis igen rövid időre bevonulhat az egyetemre és a hivatalos tudományba; a szexuális konzervativizmus csökkenésével pedig a keresztény egyház is lassan közeledik a pszichoanalízis felé. Szlovákiában ekkor adják ki – 1948-ban – Túrócszentmártonban a szlovák pszichológia első periodikáját, a Pszichológiai Évkönyvet (Psychologický Sborník), melyben képviselést kap minden korabeli szlovákiai lélektani iskola. Pozsonyban Pszichotechnikai Intézet alakul (Bžoch 2000).

Az 1949–56-os időszak hullámvölgye a háború utáni nyüzsgést teljes csöndbe fojtja a pszichológiában. Az adatok szomorú magyar vonatkozása, hogy Jurinyec, a politika pórázán vezetett hivatalos szovjet szaktudományos ideológia megtestesítője a pszichoanalitikus szociálpszichológia egyik vezető munkája, Kolnai Aurél *Pszichoanalízis és szociológia* c. könyvét (németül: 1920) támadva adott „tűzparancsot” a „marxista” pszichológia hivatalos vonala – a Szovjetunió és kényszerű csatlósai nemcsak pszichoanalízise, majd’ egész pszichológiája – ellen (Tögel 2000, Harmat 1994). Magyarországon megszűnt az egyetemi pszichológusképzés egyik tanévről a másikra, félbeszakadt a kutatóintézetek munkája; a pszichoanalízis rejtjelezett üzenetekben, bűvópataként élhette tovább a viszontagságos időket. Hiszen „...a pszichológia egyes irányzatainak, elsősorban a pszichoanalízisnek az ambíciói az ember egységes és átfogó magyarázatára riválust jelentettek a marxista hegemoniátörekvések számára, s ez megpecsételte sorsukat.” (Lányi 1999, 198.)

Hasonló sorsra jutott ekkor a pszichoanalízis Szlovákiában (Bžoch 2000) vagy Romániában is; a román egyetemeken az – eléggé paradox módon ebben az időszakban önálló karokat nyert – „neveléstudomány és lélektan” majdhogynem csak épp a lélektant hiányolhatta magából: letiltották az összes pszichoanalízissel, „pedológiával”, pszichotechnikával, a modern irányzatokkal s így tovább (!) kapcsolatos tantárgyakat és irodalmat (Farkas Cs. 2000).

Leginkább csak a hatvanas évekre enyhült a tiltó légkör. Ez egyben Freud s Ferenczi művei (újra)fordításainak, (újra)megjelentetésének kezdete, s az újraintézményesülés ideje. Az évszázad végére pedig a pszichoanalízis-elméletet már majd kizárólag tudományon belüli viták jellemzik. Harmat Pál, aki a pszichoanalízis-történettel is foglalkozó történész–miniszterelnök Antall József évekkor korábbi, méltató s elemző alkalmi beszédét (Antall 1987) hozza előszóként a *Freud, Ferenczi és a*

magyarországi pszichoanalízis második – s egyben első magyarországi – kiadásához⁸, így fogalmazhat 1995-ben: „...talán nem hiú remény, hogy nemcsak a magyar pszichoanalízis, de a pszichoanalízis budapesti iskolájának története sem fejeződött be (csak megszakadt) 1938-cal.” (Harmat 1995, 103.)

A budapesti iskola politikán kívüli karakterisztikumai

Négy mozzanatot emelek ki az elméletírók tárgyalta *couleur locale*-ból. Hamarosan látni fogjuk, ezek nem csupán a pszichoanalitikus iskola jellemzői, számos más pszichológus-oeuvre karakterisztikumai is – s szerintem **hagyomány-keretekkel** szolgál(hat)nak az egész magyar – sőt, közép-európai – lélektan számára. **E jellemzők legtöbbje nem „szubsztantív”, vagyis kifejezetten tartalmi, a pszichológián belüli kérdésekre épülő mozzanat⁹; egyedüli kiemelésükkel elsősorban meglétüket szeretném itt hangsúlyozni – a „geográfiailag” közép-európai grazi, trieszti percepciók iskolákbéli hiányukkal szemben.**

Szoros kapcsolat a biológiával; biológiai interpretációra való törekvés. Ferenczi, a *Katasztrófák a nemi élet fejlődésében* szerzője itt a szexualitáselmélet s a neurozisiról szóló tan spekulatív biológiai megalapozását adja. „A Freudnál is élő biogenetikai gondolatból indul ki (az egyedfejlődés drámái megismétlik a faj fejlődését), s azt hirdeti, hogy az emberi nemiség a törzsfjlődés s az egyedfejlődés nagy traumának (áttérés a szárazföldi életre, a születés, mint fulladozás stb.) a megisméltése.” (Pléh 2000, 399.)

Általában is szoros kapcsolat a természettudományokkal. „A jellegzetes magyar út a pszichoanalízist nem a hermeneutika felé vezette, hanem megpróbálta a természettudományokban lehorgonyozni azt. Ez igaz volt mind a szubsztantív szinten, mind a módszertan szintjén.” (Pléh 2000, 399.) Hermann Imre 1943-as *Az ember ösztönei* c. munkáját¹⁰ a pszichoanalízis ösztöntanának s az etológia ösztönkoncepciójának összekapcsolására irányuló törekvésként tekinthetjük. Hermann a humán lélektani függőség alapját adó, ám – eltérő funkcióval – a majmoknál is meglévő megkapaszkodási ösztön kialakulását s továbbfejlődését magyarázza a fákon élés életmódja felől előremutató evolúciós úttal. Egy 1929-es német nyelvű munkában (*Die Psychoanalyse als Methode*) a pszichoanalitikus módszer összekapcsolását adja meg a kísérleti pszichológiával, ill. az introspektív tudás elméleti kérdéseivel (Pléh 2000).

A pszichoanalízis beágyazása a kortárs lélektani elméletekbe, ill. módszertanokba, s a hagyományos pszichológiai kérdésföltevésekhez való viszony tisztázása. Itt még két példát említünk, Rapaport Dezsó munkáit a felejtés és a gondolkodás kísérleti és pszichoanalitikus vizsgálatáról (*Emotions and Memory*, 1942, ill. *Organization and Pathology of Thought*, 1951). Rapaport 1939-es itthoni dolgozata, *Az asszociáció fogalmi története Bacontól Kantig* pedig korai törekvés a pszichoanalízis központi fogalma, az asszociáció eszmetörténeti elemzésére s beágyazására a kortárs pszichológiai kérdésföltevésekbe (Pléh 2000).

⁸ 1994-ben (in: Harmat 1994).

⁹ Ezért utalok ezekre mint „hagyomány-keretekre”.

¹⁰ Alcíme: *Összehasonlító vizsgálatok a pszichoanalízis és a főemlősök biológiája alapján.* (Pantheon, Budapest.)

Aktív társadalmi szerep. Ferenczi társadalmi reformok – nevelésügyi reform – mellett kötelezte el magát, melyek megvalósításában központi szerep jutott volna a pszichoanalízisnek. A hazai konzervatív pedagógia-vonal¹¹ az egész pszichoanalízis-elmélet legnagyobb értékét éppen az idekapcsolódó ideológiában, a közösség-, ill. társadalomellenes ösztönök szublimációjának gondolatában látta a két háború között (Vajda 1995). „[Ferenczi] Freudhoz írt levelében úgy vélte, hogy ha a társadalom kinövi infantilis vonásait, a szociális és a politikai élet korábban nem sejtett lehetőségei nyílnak meg. Mindenkinek meg kellene mondani az igazságot, és csak a valódi tekintély marad meg, a kikényszerített eltűnik; ugyanúgy, ahogy a hazugság is a magán- és a közéletből. Az ésszerűség fog uralkodni, nem pedig a dogmák.” (Harmat 1995, 108.)

Van-e magyar (közép-európai) pszichológia?

A kérdés egyre retorikusabbnak tűnik az iméntiek ismeretén. Kétségtelenül beszélhetünk közép-európai karakterisztikumokról; a biológiai, ill. szélesebb természettudományos elméleti beágyazás, a szintézistörekvések s a társadalmi irányultság azonban nem szubsztantív hagyományok, csupán hagyomány-kereteket adnak meg. A „szubsztantív” hagyományok után kutatva viszont érdekes eredményre jutunk. Pléh Csaba 1979-es fölmérése egy szinte hihetetlennek tetsző mozzanatot hoz felszínre: az 1958–75 közötti magyar pszichológiai irodalom hivatkozásait átnézve azt találhatjuk, hogy gyakorlatilag nincsenek hivatkozásaink magyar elődökre (már nem élő magyar szerzőkre). „Ami a magyar utalásokat illeti, a publikációkban a hivatkozások csak (akkori) kortárs magyarokat érintettek, s világosan a szakmapolitika esetlegességeit, főnök-beosztott viszonyokat mutattak.” (Pléh, Bodor, Lányi 1998, 308.) „Erre utal az is, hogy (...) igen rövid idő alatt is jellegzetes átrendeződés van a preferáltan hivatkozott magyar szerzők között.” (Pléh 1979, 225.) „Gondoljuk csak meg: itt ohyasmiről van szó, mintha a mai francia pszichológusok nem hivatkoznának Binet-re vagy Janet-re, az oroszok Szecsenovra, Pavlovra vagy Vigotszkijra, vagy a magyar nyelvészek Gombocz Zoltánra [- máképp ez így is van (S. L.)], az irodalmárok Horváth Jánosra s így tovább.” (Pléh 1998b, 62.)

Árulkodó mutatója ez egy negatív hagyománynak – a **hagyománynélküliség olykor-olykor kívülről, a politika ereje által ránkerőszakolt „hagyományának”**, de – pszichologizálva most – egy igen jellegzetes közép-európai kisebbségi komplexusnak is, a lemaradástól való ideges – noha nem állítom, hogy jogtalan – félelemnek, mely sóváran vigyázó szemünket vagy nyugat felé, vagy keletre veteti, szinte sohasem önmagunkra, sem pedig a közös sorsú szomszédokra, Közép-Európára. Érdekes volna megfigyelni, hasonló hivatkozási mintákat találunk-e – mondjuk – Lengyelországtól kezdve Bulgáriáig.¹² A pszichoanalízis budapesti iskolájának, a grazi vagy a triesti percepció iskoláknak bár „szubsztantív” hagyományai (is) vannak, helyi, s „szatellit-iskolákként” maradnak meg; afféle **couleur locale**-okként, melyek bár hatásosan színezik a világ pszichológiai palettáját, bizonyos

11 NB. a tkp. baloldaliként jellemezhető magyar pszichoanalitikus világgal „alapfelállásban” szembenálló konzervatív vonalról van itt szó.

12 Bár adataink nincsenek, jól előrelátható itt a válasz.

értelemben (a kiterjedő hatás tekintetében) másodlagosak maradnak. A világ „pszichológiai közepe” ma már végképp eltávolodott Közép-Európától. Érdekes volna persze megvizsgálni, nőtt-e, tudatosabb-e Magyarországon, ill. a szomszédos kis országok pszichológiáiban a szaktudományos cikkek tekintetében a történeti reflexió, többet hivatkozunk-e ma nyugati (esteleg keleti) elődeinken kívül a távolabbi magyar hagyományra, mint a Pléh Csaba (1979) vizsgálta időszakban; az „elméletben” tért hódító történelmi reflexió létezéséről és gyorsuló gyarapodásáról mindenesetre jónéhány írás tanúskodik immár idestova három évtizede (így Kiss György, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv, Harmat Pál, Pataki Ferenc, Erős Ferenc, Putnoky Jenő, Žarko Trebješanin, Adam Bžoch – s így tovább – Irodalomjegyzékünkben is hivatkozott munkái).

A magyar pszichológia további jellegzetességei

Itt, s ezt nyíltan vállalom, olyan – az előző értelemben nem „szubsztantív” – tulajdonságokat fogok felsorolni, melyek sem nem szükségszerű, sem nem elegendő meghatározói Magyarországnak – s talán szomszédaink, Közép-Európa – pszichológiájának. Egy nyíltan normatív hangulatú listát állítok itt föl, s példákat keresek történelmünkéből a vázlatpontokhoz. Mindezt azzal a kimondott céllal teszem, hogy érvényes alternatívákat, követhető utakat, modelleket, ötleteket vázolhassunk az elkövetkező nem is csak magyar, hanem közös sorsú, megszakadásokkal teli történelmü közép-európai nemzedékek pszichológusai számára.

Eleven kapcsolat a meglévő gyakorlat és az elméleti kutatások között

A magyar pszichológia első kutatási bázisa, Ranschburg Pál pszichofiziológiai kísérleti laboratóriuma orvosegyetemi keretek között született, s ez, helyénél s kísérleti („psychophysiologiai laboratórium”) voltánál fogva magában hordozta a gyakorlati teendőkhöz való foglalkozást (Pataki 1977, Torda 1995). Tükrözik ezt a gyakorlati irányultságot Ranschburg széles, nemzetközi korabeli elméleti spektrumot felölelő századeleji cikkei.¹³

Harkai Schiller Pál – aki „*kiváló kísérletező és nagy ambíciójú elméletíró volt. Az én értelmezésemben a két háború közötti legjobb törekvések összekapcsolásával próbálkozott meg*” (Pléh 1998c, 82.) – nevéhez fűződik a budapesti tudományegyetemen működő kísérleti laboratórium, az Egyetemi Lélektani Intézet munkájának összefogása. Harkai Schiller laboratóriumának másfél évtizedes működését – melyet 1947-ben a politika akkor mindenható beleszólása szakított meg – a cselekvés fogalmának egyesítő mozzanatán keresztül jellemezhetjük; a főbb témaköröket (a mozgás[ok] kutatása; a tárgyak szerkezetéből a kisgyermek számára megnyilvánuló „felszólító jellegük” vizsgálata; a firklás, a babrálás, a játékigény, vagy éppen a célbadobás vizsgálata) a cselekvés

¹³ Lásd itt Ranschburg (1946) rövid részletes összefoglalóját, ill. Torda Ágnes (1995) elemzését.

szemszögekből rendezhetjük (Lénárd 1991). Jelentős helyet kapott az Egyetemi Lélektani Intézet munkájában az alkalmazás is (többek közt az állami támogatás hiánya révén is): képesség- és gyári teljesítményvizsgálatok, pályaválasztással, piac- és közvéleménykutatással kapcsolatos írások, ill. tanfolyamok, később személyiség- s intelligenciavizsgálatok jellemezték a Gyakorlati Lélektani Szakosztály működését (Lénárd 1991).

Kardos Lajos példája is jellegzetes és útmutató pálya e szemszögekből: „Kardos az észleléskutatók között az elsők egyike volt, aki a gondos kísérletezést a bátor matematikai modellálással kapcsolta össze. Kardos [...] a kibernetikai és információs szemléletben talált alátámasztást arra az évtizedekkel korábban képviselt felfogására, melyben a konstanciajelenségeket függvényyszerű komputációs modellben értelmezte.” (Pléh 2000, 377.)

Még egy jelentős mozzanatot emelhetünk itt ki. Aktívan s karakterisztikusan jelen van a magyar lélektan hajnalán a nevelés felé való elkötelezettség.¹⁴ A múlt század közepétől kezdve már számos hazai, magyar nyelvű neveléslélektani munka fémjelzi Magyarország pszichológiáját. A legelsőek közül Hetényi János akadémiai pályadíjat nyert írását emelhetjük ki (*A lélektudományok nevelési fontosságáról*, 1844). A kísérleti pszichológia s a neveléslélektan összekapcsolását címében is jelző századeleji munka, Pekár Károly *Kísérleti pszichológia a nevelés szolgálatában* (1903)¹⁵ című cikke s jónéhány kortárs kísérleti indíttatású munka¹⁶ ugyancsak a nevelés iránti korai s pregnáns elkötelezettségünket hangsúlyozzák. Érdekes azt is megjegyezni, hogy a Ranschburg-laboratóriumból, annak jogutódjaként fejlődött ki előbb a Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratórium, majd az Állami Gyermeklélektani Intézet, mely utóbbi egyedüli pszichológiai intézményként vészelte át a kora ötvenes évek hányattatásait (Dancs 1977, Kelemen 1960, Lányi 1999 stb.). Maga Ranschburg munkáiban is kifejezetten jelen vannak a neveléslélektani gyakorlati kérdésvetések (Kelemen 1960). A főntebb hivatkozott korai kísérleti nevelépszichológiák arra engednek következtetni, hogy a magyar lélektan kezdeti periódusainak jellegzetessége talán markánsabban lehetett a nevelői-orvosi szerepközösség, mint az orvosi-filozófus „szerephibridizáció”.

Kitüntetett szerep a nevelésnek. Elkötelezettség nemcsak a társadalomtudományok, de a társadalom kérdései iránt is. „Nemzetnevelés”

Az imént említett nevelépszichológiai munkák korai tanúi ennek, de a magyar pszichológia mindig kiemelt témája marad a pedagógia s a gyermeklélektan (melynek korai megjelenését nemcsak a talán legkorábbi, 1868-as *A gyermek fokozatos fejlődése* [Nagy Márton], hanem a századelőn a Magyar Paedagógia c. lap hasábjain megjelent lélektani cikkek is tanúsítják)¹⁷. Később a magyar pszichoanalízis történetében

¹⁴ Ehhez a témához lásd még Várkonyi Hildebrand Dezső munkásságának vonásait, melyekről alább, a nemzetnevelésről szóló fejezettrészen írok majd.

¹⁵ In: *Magyar Paedagógia*.

¹⁶ Ezekről jó összefoglalást ad Kelemen (1960) rövid utószó-tanulmánya.

¹⁷ Ismét Kelemen (1960) összefoglalásához utalom az olvasót.

fedezhetjük fel a nevelés (a nevelésügyi reformok) s a társadalom iránt elkötelezett attitűdöt. A pszichoanalízis eszmetörténetében legelőször Ferenczi foglalkozott kifejtetten a módszer társadalmi vonatkozásaival, s ez a koncepció egészen Erich Frommig – vagy Marcuse-ig – meghatározó hatású volt (Harmat 1995). „*„Az analízis társadalmi jelenség» – írta [Ferenczi] barátjának, Georg Groddeck német pszichoanalitikusnak (...); ilyen mondatot a korai pszichoanalitikusok közül csak Ferenczi írhatott le. Másból az elfojtást nevezte szociális jelenségnek (...). Olaszországban élő sógoröfe érzelmi viharokat kiváltó budapesti látogatása kapcsán megjegyezte, hogy két ember könnyen elűseli egymást, csak három jelenti a társadalmat pozitív és negatív szenvedélyeivel en miniature; a család a társadalom östípusa, „mikrodemosz”, amely egyúttal a későbbi szociális élet iskolája [...] Utópista álmódoszásai során Ferenczi leszögezte, hogy a pszichoanalitikus világnézet mindazonáltal nem fog demokratikus egyenlőséghez vezetni, mert Platon kívánságához hasonlóan az emberiség szellemi elítje veszi majd át a vezetést. De nekik sem szabad megfeledkezniük az emberi szellem állatias-ösztönyszerű alapjairól.*” (Harmat 1995, 108.)

A Tanácsköztársaság kérészéletű uralma egyetemi „hatalommal” ruházta föl az eladdig politikai–ideológiai támadások keresztüzében hanyódó magyar pszichoanalitikus mozgalmat – katedrát biztosított Ferenczinek a budapesti egyetemen. Ferenczi – aki melleleg, mint a történeti részben már említettük, szkepszissel viseltetett a marxizmus irányában – társadalmi reformokhoz való hozzájárulás lehetőségét remélte a pozíciótól (Harmat 1995). A Tanácsköztársaság nagyszabású iskolareformjának lelkes gyakorlati gondolata azonban a századelő emblematikus gyermek- s nevelépszichológus-egyeniségéhez, a Magyar Gyermektudományi Társaság elnökének, Nagy Lászlóhoz, és munkatársaihoz fűződik (Siposné 1969). Nagy László 1918. december 21-én, a Gyermektudományi Társaság reformértekezleti megnyitó beszédében lendületesen fogalmaz: „*A mai napon egy álmokép kezd megelevenedni előttünk. Mindig sóvárogunk azért, hogy minden érzésünk és tudásunk, amit a gyermekről gyűjtöttünk magunknak, kikerüljön az emberi életbe s ott szántson a mi ekénk is az emberi kultúra többi büszke földtűró gépei mellett!*” (idézi Siposné 1969, 152.).

A reformok bár megszakadnak a Tanácsköztársaság elbukásával, a pszichológia elméleti alapjain építkező nemzetevelés-koncepció, melyet a kultúrpolitika ideológusainak nagy nevei, Szekfű Gyula és Teleki Pál fémjeleznek, megmarad, ha más formában is – tanúi ennek a Nemzetevelés Könyvtára két háború között megjelent kötetei.

A második világháborút közvetlen követő időszakban, mely bár mindössze néhány esztendő, mégis igen pezsgő, lelkes szakasz volt a magyar pszichológiában, országszerte alakultak megyei Gyermeklélektani Állomások s – a Magyar Pszichológiai társaság vidéki „fiókszervezeteiként” – Neveléslélektani Társaságok, melyek szülők s érdeklődők számára pedagógiai pszichológiai előadásokat, és pedagógusoknak továbbképző tanfolyamokat szerveztek (Kiss 1993).

A hazai pszichológia történeti vonulatában figyelemre méltó tény az is, hogy jóformán csak a nevelés ügye – mely értelemszerűen minden erősen (és erőszakosan) centralizált politikai rendszer kulcskérdései között kap helyet – élte mindig túl a história hányattatásait. Gondoljunk csak itt arra – igaz, ez negatív példa –, hogy az 1949 és '56 közötti igen nehéz időszakban a pszichológia túlélésének a „pavlovi

védőköpeny” (ld. erről Lányi 1999 tanulmányát vagy Barkóczi 1999 színes személyes visszaemlékezéseit)¹⁸ mellett a pedagógia Makarenko-álarca biztosított(?) valamelyes lehetőséget, s gyenge, de egyedüli védelmet adott a társadalom- s a szellemtudományos pszichológia részbeni megmenekülésének (Lányi 1999). (Hasonlóképpen érdekes megfigyelni, milyen mintázatot mutatnak a pszichológiával, neveléssel kapcsolatos intézmények állami tulajdonba, ill. magánkézbe adásának vált(ak)ozásai: például a Ranschburg-laboratórium állami kezelésbe vételével azt **gyógypedagógiai** intézethez csatolták [Dancs 1977].)

Visszakanyarodva a két világháború közötti időszak kényszerűen rövid életű hazai műhelyeihez, Várkonyi Hildebrand Dezső szegedi cselekvéslélektani iskoláját említsük itt meg. Várkonyi Hildebrand összegző s rendszerező koncepciójában gondot fordít a cselekvéspanpszichológia nevelésben történő fölhasználhatóságára: ennek az attitűdnek megnyilvánulásaként láthatjuk a Nemzetnevelés Könyvtára Várkonyi által írt köteteit a gyermek testi és lelki fejlődéséről, a lelki élet zavarairól, s a gyerekekről és környezetéről. „*Várkonyi (Hildebrand) Dezső mint egyetemi tanár maga is – ma így mondják – a felsőoktatásban dolgozó pedagógus volt. Pedagógiai írásainak azonban nem elsősorban ezért volt nagy a gyakorlati hatékonysága, hanem azért, mert azokat az ő emberismerete, emberi életdráma szemléletéből kiinduló cselekvéspanpszichológiája alapozta meg.*” (Rókusfalvy 1988, 158.) Várkonyi koncepciójában „...a nevelésben folytatnunk kell az emberismerésnek kísérletekben és tapasztalatokban nyugvó munkáját” (idézet Várkonyi 1946-os „Lélektani antropológia és emberismeret” c előadásából – idézi Rókusfalvy 1988, 158.). „*Várkonyi professzor elgondolása szerint a cselekvésnek mint rendező elvnek a középpontba helyezésével a pszichológia az élet szolgálatában álló emberismeret tudománya.*” (Kiss 1993, 70.)

Szoros és máig termékeny kapcsolat a természettudományos határterületekkel

Nem ismétlem itt meg a budapesti pszichoanalízissel kapcsolatban tárgyalt vonásokat; emlékezzünk Ferenczi és Hermann Imre evolúciós ihletésű és beágyazást kínáló teóriáira. Érdekes azonban megemlíteni a korai, tízes–húszas évekbeli redukcionista törekvéseket, Posch Jenő munkásságát, Pikler Gyula „biológiai pszichofizikáját” vagy Gergő Endre *Materialista lélektanát*.

Kardos Lajos – aki bécsi tanulóévei során nemcsak orvostudományt, hanem matematikát is tanult – 1966-os cikke¹⁹ kibernetikai, ill. információelméleti szemléletű számítási leírást ad a konstanciajelenségekre.²⁰ S ide tartoznak a néhány évtizeddel később ugyancsak Amerikában megjelent úttörő percepciókutatások is, melyeket magyar tudós, Julesz Béla neve fémjelmez.²¹

18 A pavlovi védőköpeny kelléke volt a kortárs romániai színjátéknak is: „*A még tanítható lélektani tantárgyak elméleti megalapozottságát ugyancsak I. Pavlov fiziológiai elmélete, fogalomrendszere kellett átszűrnie*” (Farkas Cs. 2000, 14.).

19 A korrekciós rendszerek szerepe az érzéketli szerveződésben. In *Pszichológiai Tanulmányok, IX. kötet*, 11–20.

20 Lásd még főntebb, az *Eleven kapcsolat elmélet és gyakorlat között* c. fejezettrészben.

21 A szemlélettel kapcsolatban lásd Julesz Béla *Dialógusok az észlelésről* c. könyvét (Ilyotex Kiadó, Budapest, 2000).

Sokarcúság: a pszichés jelenségek többirányú megközelítése. Szintetizáló törekvések

Példának és példaadásnak a negyvenes–ötvenes évek Rapaport-munkáit idézhetjük ismét. Nagyívű szintetizáló oeuvre-ök Várkonyi Hildebrand Dezső, Harkai Schiller Pál munkásságai is, melyek a két háború közti pszichológiai élet két központját jelölik. Várkonyinak, a Szegedi Tudományegyetem professzorának cselekvéslélektana olyan összegző, rendszerező elmélet, mely egyetlen nagyobb nyugati irányzatba sem sorolható be; iskolateremtő erejét talán csak a politika gyengítette el (ma már igen kevesen hivatkoznak Várkonyira; neve szinte csak tudománytörténeti összefoglalásokban kerül elő). A szegedi cselekvéselmélet legközelebbi „rokonai” két svájci, a funkionalista²² Claparède s Piaget elméleti munkásságai (Várkonyi 1993, Kiss 1993). „Várkonyi sajátosan integrálta kora lélektani iskoláit. A különböző felfogások egybeépítésére törekedett, de nem szolgai módon vette át és építette rendszerébe a különböző pszichológiai irányzatok nézeteit. Saját álláspontjának ismertetése mellett mindig bemutatja az övétől eltérő nézeteket, és leírja kritikai megjegyzéseit is, amikor más pszichológusok rendszereivel foglalkozik. Várkonyi professzor az elmúlt másfél évszázadban felhalmozódott pszichológiai ismereteket – saját kutatásaival kiegészítve – elméleti rendszerre integrálja.” (Kiss 1993, 70.)

Harkai Schiller Pál budapesti cselekvéslélektani iskolája elsősorban a német pszichológiából veszi hatásait; a szegedi Várkonyi-konceptiók jellegzetes francia hatásmintázata minden bizonnyal a nevelés iránti kitüntetett figyelemre utal.²³ Harkai hatásai legjellegzetesebben Kurt Lewintől (az embert motiváló tényezők kontextuális meghatározottságának gondolata) s az alaklélektantól, a brentanoi intencionalitáselmélettől, az amerikai funkionalista iskolától, s a behaviorista és purpozista iskolától származnak (Lénárd 1991, Pléh 1998c). „Lesznek, akik a lélektan tárgyának általában megkísérelt meghatározását behaviorista, és lesznek, akik alaklélektani megközelítésnek fogják minősíteni. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennél sokkal több irányú hatás ért. Első tanáraim, Pauler Ákos és Kornis Gyula ösztönzésein kívül Ranschburg (Budapest) és Köhler (Bécs), Piaget (Genf) és Tolman (Berkeley) tanárokkal élvezett érintkezéseknél köszönhetek legtöbbet, mint ez a fogalomtörténeti részekből kiténik.” (Harkai Schiller [1940], idézi Lénárd 1991, 40–41.)

Eleven és széles körű nemzetközi orientáció

A századelő magyar pszichológiájának jelentős „hivatalos nyelve” volt még a német; Ranschburg Pál munkásságát a német pszichológia részének tekintette (vö.

²² Funkcionalista, tehát a biológiai, illetve a pragmatista szempontokat érvényesítő, részben a természettudományos–biológiai beágyazottságot hangsúlyozó iskoláról van itt szó.

²³ A szegedi s a budapesti cselekvéslélektani koncepciók kapcsolatáról a következőket írja Rókusfalvy Pál: „A magyar pszichológiai életben néhány évvel Várkonyi professzor után Harkai Schiller Pál hitva fel a 'cselekvéslélektan' fontosságára a figyelmet. Az ő 1940-ben megjelent cselekvéslélektani munkájával kapcsolatban egy könyvismertetés konstruktív kritikájával maga Várkonyi (Hildebrand) Dezső foglal állást” (Rókusfalvy 1988, 156.).

Pataki 1977), a magyar kísérleti lélektan másik első csillaga, Révész Géza pedig pályája kezdetén s végén nem itthon élt. Kardos Lajos életútja ugyancsak egy több nyelvben író és több kultúrterületben publikáló, valódi nemzetközi tudós pályája. „Kardos Lajos magyar pszichológusként vált híressé, bár lehetett volna német és amerikai pszichológus is [...] Bühler tanítványa Bécsben, ahol ugyanakkor medicinát és matematikát is tanult.” (Pléh 2000, 377.)

A századelő pszichológiájában nem kivétel az az életút minta, melyben a fiatalkori tanulói évek helyszíne a külhon. A szakmai kapcsolatok nemzetközisége – az ütemhátrány, a késések ellenére – legalább a század első felében folyamatos jellemzője volt a magyar pszichológiának. Elég itt a Ranschburg-laboratóriumra s annak jelentékeny nemzetközi visszhangjára²⁴, Harkai Schiller Pál Lélektani Intézetére, a román lélektan tradicionálisan szoros francia, sőt, német és magyar kapcsolataira²⁵, vagy a magyar, az orosz, a szerb, a szlovák²⁶ pszichoanalitikus mozgalom alakjaira gondolnunk.

S ide kívánózik egy rendhagyó emblematikus példa, melyre talán nem is illenék – de nagyon szeretnék – hivatkozni, lévén napjaink része, az a **szegedi** „egyetemközi” kezdeményezés, egy olyan megismeréstudományi program pár esztendőös kezdeménye, amely hallgatóinak – pszichológusoknak, nyelvészeknek, filozófusoknak vagy más bölcsészeknek; biológusoknak, matematikusoknak vagy akár orvoshallgatóknak – széles diszciplína- és nézetvilágközi spektrumot átfogó szemlélet(ek)et szeretne nyújtani egy immár pezsgőn működő hazai és nemzetközi egyetemközi kapcsolathálózat kihasználásával.

24 Mellyel kapcsolatban a legérdekesebb összefoglaló Ranschburg (1946) saját írása.

25 Lásd Rosca (1982) kirakat-összefoglalását. A német s a magyar kapcsolatokkal összefüggésben azonban inkább **romániai** lélektanról érdemes szólni. Zörgő Benjámint kolozsvári tanszékéről a Bolyai Egyetemen egy újonnan megjelent összegző–visszaemlékező tanulmány, Farkas Cs. Magda (2000) írása ad a magyar pszichológia történetében hiányt pótló vázlatot.

26 A szerb pszichoanalitikus mozgalom rövid történetét Žarko Trebješanin (2000) vázolja föl, a szlovák helyzetről Adam Bžoch (2000) ír. Az orosz pszichoanalízis múltjáról, személyes kapcsolathálóirol Alekszandr Etkind (1999) könyve ad izgalmas összefoglalást.

Mire jutottunk?

A technikailag a közelmúltig szinte leküzdhetetlen ütemhátrány s a még mindig visszahúzó pénziány sajátos kondíciókat teremt mind a magyar, mind a – ha eszmetörténetileg kevésbé, gazdaságilag mindenképpen – közös sorsú közép-európai pszichológiai műhelyek számára. E föltételeknek s a politika kendőzetlen befolyásának következménye, az erőszakkal megszakított hagyományok, – vagy másképp: – a **hagyománytalanság hagyománya** mindenesetre jellegzetes mintá(zato)kat termelt ki pszichológiatörténetünkben. A történelem tanulságai s a dolgozat elején hivatkozott tudományelméleti koncepció azonban választ körvonalalazhatnak a közép-európai lélektan útkereső dilemmájára. Azt hangsúlyozzák, hogy a „szubsztantív” hagyományok helyett harmadik úton is kapcsolódhat a nagyvilággal az egyelőre perifériára szorult, s a pszichológiában mindmáig örökösen újrakezdeni kényszerült Közép-Európa; nyitott, szemlélődő, értékelő, tájékozott, szintetizáló, kritikai – vagy egyenesen kritikusi – szerepén keresztül.²⁷ Jövendőbeli pszichológusként csak részben érthetők egyet Vajda Mihály programjával²⁸ („nézzünk magunkba!”): a pszichológiában, amint e dolgozat „színpadának” hírneves szereplői is sejtethetik számunkra, a valamelyest mindig elzárkózó magunkba nézés vesztes stratégia.

Irodalom

- Antall József (1987) Megnyitó beszéd. In Harmat Pál (1994) *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. (Második – első magyarországi – kiadás.) Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- Barkóczi Ilona (1998) Önarckép háttérrel. In Pléh Csaba, Bodor Péter, Lányi Gusztáv (szerk.) *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Budapest, 13–26.
- Benedek László (1967) *Magyar pszichológiai irodalom 1945–1966*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bžoch, A. (2000) Terebessy Károly és a pszichoanalízis szlovákiai recepciója a negyvenes években. *Thalassa*, 11, 2–3, 193–206.
- Dancs István (szerk., 1977) *75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Dokumentumok és beszámolók*. MTA Pszichológiai Intézete, Budapest.
- Erős Ferenc (1986) *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat, Budapest.
- Erős Ferenc (1991) A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban. In Kiss György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 56–78.
- Erős Ferenc (1995) Mérei Ferenc életműve és a magyar szociálpszichológia. In Kiss György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 123–136.
- Erős Ferenc (1999) A freudai kultúraelmélet időszerűtensége és időszerűsége. In Lust Iván (szerk.) *Pszichoanalízis és kultúra*. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület–Animula Kiadó, Budapest, 7–14.
- Etkind, A. (1999) *A lebetetlen Erőszé. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Európa, Budapest
- Farkas Cs. Magda (2000) Kísérleti lélektani műhely Kolozsváron. *Erdélyi Pszichológiai Szemle*, 1, 1, 7–18.
- Fülöp Márta (1999) A pszichoanalízis alkalmazhatósága különböző kultúrákban. In Lust Iván (szerk.) *Pszichoanalízis és kultúra*. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület–Animula Kiadó, Budapest, 37–50.
- Gábor Éva (1991) Révész Géza (1878–1955). In Kiss György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 24–36.

²⁷ Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (1984) hasonló kontextusban erről mint „konstruktív eklekticizmusról” ír.

²⁸ Lásd konferenciaelőadásának szövegét e kötetben.

- Harmat Pál (1994) *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. (Második – első magyarországi – kiadás.) Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- Harmat Pál (1995) A budapesti pszichoanalitikus iskola. In Kiss György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 98–113.
- Haynal André (1996) *Viták a pszichoanalízisben: Freud, Ferenczi, Bálint*. Thalassa Alapitv ny–Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Hunyady György (1998) *Történeti bevezetés a szoci lpszichol gi ba: a megbonosítás l p selei*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kelemen László (1960) A pedagógiai pszichológia története Magyarországon. In Pr choda, V.: *Bevezetés a pedagógiai pszichológiába*. Tankönyvkiadó, Budapest, 371–374.
- Kiss György (1991a) *Magyar pszichol gi t rt neti bibliográfia (1870–1944)*. Országos Pedagógiai Könyvtár  s Múzeum, Budapest.
- Kiss György (1991b) Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború között Magyarországon. In Kiss György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–105.
- Kiss György (1993) Magyar pszichológiai műhelyek a II. világháború után (1945–1950). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 47–48 (1992–1993), 3–4, 349–357.
- Kiss György (1995) A hazai pszichol gi t rt neti kutatások eredményei. In Kiss György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár  s Múzeum, Budapest, 8–19.
- Kiss György (1998) *A munk lelektan története*. T vkv zl si Munk lelektani és üzemegészségügy Egyesülés, Budapest.
- Kuhn, Th. (1984) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- Lányi Gusztáv (1999) Rejt zk d s és ( n)rostálás. A pszichológia magyarországi viszonyairól a fordulat  v t l (1948/49) 1956-ig. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54, 2, 195–204.
- Lénárd Ferenc (1991) Az Egyetemi Lélektani Intézet 1932–1947 között végzett munkájáról. In Kiss György (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 37–55.
- Pataki Ferenc (1977) A magyar pszichológia történeti útjának néhány időszerű tanulsa. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 34, 563–586.
- Pléh Csaba (1979) A magyar pszichológia fejlődésének néhány jellemzője a publikációk mennyiségi elemzésének t rkeben (1958–75). *MTA II. Oszt. Közl. (A Magyar Tudományos Akadémia Filozofia  s Történettudomány Oszt y nak Közleményei)*, 28, 209–231.
- Pléh Csaba (1998a) Előszó az elfelejtett hagyományról. In Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 7–9.
- Pléh Csaba (1998b) Hagymány és újítás a magyar pszichológiában. A hagyom nyfelejt s mint pszichológiai hagyomány. In Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 59–64.
- Pléh Csaba (1998c) Magyar hozz j r l sok a modern pszichológiához. A pszichológiai történetirás hagyományai. In Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 71–90.
- Pléh Csaba (1998d) A pszichológia szimboliz ja egy slampos totalitárius rendszerben. A magyar pszichológiai a hatvanas években. In Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 91–108.
- Pléh Csaba (1998e)  lm nyek, barátok,  r m k. Interjú a 85 éves Kardos Lajossal. In Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 231–237.
- Pléh Csaba (1998f) Egy különös könyv sorsa. F. C. Bartlett: Az emlékezes. In Pléh Csaba: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó, Budapest, 128–141.
- 2000) *A lélektan története*. Osiris, Budapest.
- Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (1984) A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia. *Valóság*, 27, 7, 13–28.
- Pléh Csaba, Bodor Péter, Lányi Gusztáv (1998) Egy  rsadalomtudom ny elnyomatása és újjászületése: a magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok t rkeben, 1945–1970. In Pléh Csaba, Bodor Péter, Lányi Gusztáv (szerk.) * narck p h tt rel. Magyar pszichológusok  nleletrajzi ir sai*. P lya Kiadó, Budapest, 303–310.
- Putnoky Jenő (1970) A pszichológia huszonöt  ve Magyarországon 1945–1970. *MTA II. Oszt. Közl. (A Magyar Tudományos Akadémia Filozofia  s Történettudomány Oszt y nak Közleményei)*, 19, 75–82.
- Radics Viktória (2000)  rko Trebješanin: Psihoanaliza na razmedju vekova. *Thalassa*, 11, 2–3, 231–235.
- Ranschburg Pál (1942) A lélektan fejlődése Magyarországon. In Harkai Schiller Pál (szerk.) *A lelki élet v zsg lat nak eredményei*. P zsm ny Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete, Budapest, 471–496.
- Rókusfalvy Pál (1988) Várkonyi (Hildebrand) Dezső életműve. In *Várkonyi (Hildebrand) Dezső emlékkötet*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Sectio Paedagogica et Psychologica, 30. kötet, JATE Kiadó, Szeged, 151–161.

- Rókusfalvy Pál (1993) Várkonyi H. Dezső cselekvéslélektana. In Várkonyi Dezső: *A cselekvés lélektana*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Rókusfalvy Pál (1999) Az emberi lélek Várkonyi Hildebrand Dezső filozófiai és pszichológiai műveiben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54, 2, 179–186.
- Rosca, A., Voicu, C. (1982) *A Concise History of Psychology in Romania*. Editura Stiintifica si Enciclopedica, Bucuresti.
- Sárdy Péter (1970) A lélektan szakirodalmi ellátottságának vizsgálata. In *Szakirodalmi ellátottság és tájékoztatás a lélektan területén*. Országos Széchenyi Könyvtár Könyvtárudományi és Módszertani Központ, Budapest, 7–41.
- Sipos Istvánné (1969) A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 26, 149–155.
- Stachó László (2000) Játék az olvasatokkal. Vitányi Iván: A zene lélektanának (1969) elméleti számvetése. *Tudomány és Lélek*, 3, 1,
- Torda Ágnes (1995) Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón. In Kiss György (szerk.) *Pszichológia Magyarországon*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 31–55.
- Tögel, Ch. (2000) Varga Jenő, a pszichoanalízis, a Tanácsköztársaság és a sztálinizmus. *Thalassa*, 11, 2–3, 207–220.
- Trebješanin, Ž. (2000) A pszichoanalízis Szerbiában. *Thalassa*, 11, 2–3, 57–64.
- Vajda Zsuzsanna (1995) *A pszichoanalízis budapesti iskolája és a nevelés*. Sik Könyvkiadó, Budapest.
- Várkonyi Dezső (1993) *A cselekvés lélektana*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Veszprémi László (1988) Várkonyi és a „Cselekvés iskolája”. In *Várkonyi (Hildebrand) Dezső emlékkötet*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Sectio Paedagogica et Psychologica, 30. kötet, JATE Kiadó, Szeged, 195–201.
- Watson, R. I. (1967) Psychology: A Prescriptive Science. *American Psychologist*, 22, 435–443.